

EMEVİ DEVLETİNİN YIKILIŞ NEDENLERİ ÜZERİNE BAZI MÜLAHAZALAR

Arş.Gör.Ali Delice*

GİRİŞ

H.z.Muhammed'in kurduğu devletin temelini Araplar oluşturmaktaydı ve devletin kurulduğu bölgede pek az gayri müslim bulunmaktaydı. Hulefâ-i Râşidîn döneminde yapılan fetihlerle Suriye, Mısır, Irak ve İran gibi bir çok ülke İslam topraklarına katıldı. Emevîler döneminde ise, fetih hareketleri daha da genişleyerek devletin sınırları Endülüs'ten Orta Asya içlerine kadar uzandı. Araplar fethettikleri bölgelerde, fethettikleri ülkelerin sakinlerine, İslam'ın öngördüğü cizye ödemek şartıyla kendi dinlerinde bağlı kalmaları hakkı tanıyordu. Ancak Emevîler dönemine kadar uygulanan bu imtiyaz, Emevîlerde farklı boyutlarda gelişti. Emevîler, İslam'ın öngördüğü devlet anlayışı yerine, Arap asil sınıfına dayalı bir hükümdarlık oluşturdu. Zamanla devlet içerisinde imtiyazlı bir sınıf halini alan Emevîler, bir takım vergilerden muaf tutulur hale geldiler. Divana kaydedilen askerlerin çoğunluğu, Araplardan meydana gelirken, İslam'ı kabul eden ancak Arap olmayan Mevâlî ise, ikinci sınıf vatandaş muamelesi görüyordu. Müslüman olmalarına rağmen, devletin gelirlerinin artırılması için kendilerinden her türlü vergi, hatta gayri müslimlerden alınan cizye dahi alınmaktaydı.

Emevî devletinin uyguladığı bütün bu yanlış uygulamalar, toplumda bir takım huzursuzluklara sebep oldu. Daha Osman'ın öldürülmesinden itibaren başlayan iktidar mücadeleleri, Emevîler döneminde bir kat daha artarak bu mücadele kendi aralarında da devam etti. Bunların yanında Emevî iktidarından kurtulmak için farklı düşünce ekollerine sahip olan gruplar, devletin kuruluşundan yıkılışına kadar genelde başarısız şekilde olmak üzere aktif muhalefetlerini ortaya koydular. İşte bütün bu başarısız muhalefetlerden ders alan Abbâsîler, diğer muhalefet hareketlerinden tamamen farklı olarak, gizli ama planlı bir muhalefet hareketi gerçekleştirdiler. Abbâsîler, iktidarı ele geçirmek için Emevî iktidarının içinde bulunduğu bütün bu karışıklıklardan istifade etmesini bildi, yavaş ve emin adımlarla hedeflerine doğru ilerlediler.

Yaklaşık 100/719-720 yılında başlattıkları Abbâsî ihtilal hareketi, 129/746 yılında Ebû Müslim'in hareketi başlatması için gönderildiği ana kadar gizli bir şekilde propagandalarla hazırlanmaya çalışıldı. Ebû Müslim'in, Horasan'a giderek hareketi başlatması, ihtilal hareketi için bir dönüm noktasıydı. Özellikle Emevî devletinin merkezde olduğu gibi burada da kabile çekişmesi içerisinde bulunması, ihtilal hareketinin kısa sürede başarıya ulaşmasını sağladı. Ebû Müslim, Horasan valisi Nasr'ın, Yemenîlerin lideri Cudey' b. el-Kirmânî'nin çekişmesinden yararlanarak önce başşehir Merv'i daha sonra da Horasan'ın diğer şehirlerini ele geçirerek vali Nasr'ın bölgeden uzaklaşmasını sağladı. Bundan sonrası ise, Kahtabe b. Şebib tarafından yürütüldü. Irak'ın yakınlarına kadar başarılı bir şekilde ilerleyen Abbâsîler, Irak valisi İbn Hübeyre ile giriştikleri mücadeleden de başarıyla çıkarak onu Vâsıt'a çekilmeye zorladılar. Ardından 132/749 yılında Irak'a giren Abbâsîler, Ebû'l-Abbas'a biat ettiler. Abdullah b. Ali tarafından Zab suyu yakınlarında savaşa girişen son Emevî halifesi Mervan, 132/749-750 yılında Mısır'ın Bûsir köyünde Abbâsîler tarafından öldürüldü¹. Böylece ihtilalle gelen Emevî devleti yine aynı şekilde Abbâsî ihtilali ile tarihe karışmış oldu. Şimdi yaklaşık doksan yıl iktidarda kalmış olan Emevî devletinin yıkılış nedenlerini geniş bir şekilde inceleyebiliriz:

1-Veliahtlık ve Emevî Ailesinin Veliahtlık Mücadelesi

Emevîlerde hakimiyeti elde etme istekleri daha halife Osman döneminde başlamıştı. Emevî Devletinin kurucusu olan Muaviye, Osman'ın ailesinden olmamasına rağmen, onun kanını talep maksadıyla iktidar isteğini ortaya koydu. Muaviye'yi iktidara taşıyan Şamlılar olduğu halde Emevî ailesi devletin idârî ve askerî alanında pek fazla yer almamıştır. Muaviye daha çok siyâsî alanda Muğire b. Şu'be, Ziyad b. Ebîhi...gibilerinden istifade etmiştir. Muaviye'nin amca çocukları olan diğer Ümeyye oğullarına siyasette aktif görev vermemesi, onların devlet ile olan ilişkilerinin zayıflamasına neden oldu. Ayrıca Muaviye'nin ilk defa kendi yerine oğlu Yezid'i veliaht olarak atamak

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Abbâsî ihtilali ve Emevî Devletinin yıkılışı hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülaziz es-Seâlebî, *Sükûtü'd-Devleti'l-Ümeviyye ve Kıyâmü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk. Muhammed Hamâdî, Beyrut 1995; Hüseyin Atvan, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye, Târîh ve Tatavvur*, Beyrut 1984; Muhammed Berekât el-Beylî, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye*, Mısır 1986; Muhammed Abdülfettâh Ulyân, *Kıyâmü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Mısır 1994; Faruk Ömer, *el-Halifetü'l-Mukâti'l, Mervan b. Muhammed*, Beyrut ty, s. 91-119.

istememesi, Süfyânîlerle diğer Emevî kollarının iyi olmayan aralarının daha da açılmasını sağladı². Bu dönemde Emevî ailesi üç gruba ayrılmıştı: Bir tarafta Mervan b. el-Hakem'in liderliğini yaptığı Ebi'l-As oğulları, diğer tarafta Saîd b. el-As'ın liderliğini yaptığı el-As oğulları ve II.Muaviye'nin ölümü sonrası liderliğini Yezid b. Halid'in yaptığı Süfyânî oğullarıdır. Devletin kurucuları olan Süfyânîler, Yezid b. Muaviye'nin ölümünden sonra (64/684) Emevî ailesi arasında en zayıf grubu oluşturuyordu. II.Muaviye'nin zehirleterek öldürüldüğü iddiası, hakim aile arasında bu üç grubun birbirleriyle mücadelesinin boyutunu göstermesi açısından mânîdardır³.

Veliahtlık meselesi, Emevî ailesinin bölünmesinin en büyük sebebi olmasına rağmen⁴, Mervan b. el-Hakem'in iktidara geçmesi ve kendi oğullarını yerine veliaht atmasına kadar Ümeyye ailesi arasında önemli bir olay çıkmamıştır. Özellikle Emevî Devletinin kurucuları olan Güney Arapları yani Yemenîler, II.Muaviye'nin öldürülmesinden sonra, iktidarın ezeli rakipleri olan Kuzey Araplara yani Mudarîlere ve onların desteklediği İbn Zübeyr'in eline geçmesini önlemek için apar topar Câbiye toplantısını gerçekleştirmişlerdir(64/684). Ümeyye oğulları birlik ve beraberliklerini devam ettirebilmeleri için Câbiye'de aldıkları karara göre önce Mervan b. el-Hakem'e, onun ölümünden sonra Halid b. Yezid'e, ondan sonra da Amr b. Saîd el-Eşdâk'a biat edileceği hususunda anlaşmışlardı⁵. Bununla üç Emevî ailesi uzlaştırılmak isteniyordu. Ancak Süfyânîlerin kendilerini saf dışı bırakmalarına karşılık Mervan da onlara aynı şeyi yapmak istedi ve kendisinden sonra hilafetin tekrar Süfyânîlere geçmesine izin vermeyerek ilk defa yerine iki veliaht tayinini gerçekleştirdi. Buna göre Mervan, kendisinden sonra iktidara geçmek üzere oğullarından önce Abdülmelik'i, ardından da diğer oğlu Abdülaziz'i veliaht tayin etti(65/685)⁶

Emevî ailesinden Mervan b. el-Hakem tarafından atılan bu düşmanlık tohumları, Abdülmelik'in daha hilafetinin başlangıcında meyvelerini vermeye başladı. 69/689 yılında Musab b. Zübeyr üzerine harekete geçen Abdülmelik'e karşı Amr b. Saîd el -Eşdâk ayaklandı. Çünkü Câbiye toplantısında alınan karar gereğince Mervan'dan sonra iktidara kendisi geçecekti. Abdülmelik'in bizzat seferden geri dönerek gelip Amr'ı öldürmesi, Emevî ailesi arasındaki muhalefeti düşmanlığa dönüştürdü⁷. Amr'ın öldürülmesi, aynı zamanda Emevîlerin diğer kolunun temsilcisi olan ve yine toplantıda alınan karar gereği Mervan'dan sonra iktidara geçmesi beklenen Halid b. Yezid'in de hilafet emellerini ortadan kaldırdı. Ancak bu, onların ileride Emevî ailesinde meydana gelecek olan bir takım çekişmelerde devletin yanında yer almamalarını sağladı. İntikam hislerini içlerinde saklayan, hakları gasbedilen bu iki aile, aynı zamanda devlet karşıtı güçlerin yanında yer aldılar⁸. Mervan b. el-Hakem'in ilk kez başlattığı bu iki veliaht tayini, hanedan arasında fitne ve isyanların doğmasına bu da Emevî Devletinin zayıflamasına neden olmuştur⁹.

Abdülmelik de babası Mervan'ın yolundan giderek kardeşi Abdülaziz'i veliahtlıktan azledip, yerine oğulları Velid ve Süleyman'ı atadı. Abdülaziz'in daha kardeşi Abdülmelik hayattayken ölmesi, Abdülmelik'in işini kolaylaştırdığı gibi, muhtemelen aralarında çıkacak olan kargaşalıkları da önlemiş oldu¹⁰.

Abdülmelik'ten sonra iktidara geçen oğlu Velid, Emevî ailesi arasındaki bu ayrılığı gidermeye uğraştı. Bu bağlamda Ömer b. Abdülaziz'i geçici bir süre de olsa Medine valiliğine, Abdullah b. Abdülaziz'i de Mısır valiliğine atadı¹¹. Fakat o da kendisinden sonra yerine geçmesi için Süleyman'ı azledip, oğlu Abdülaziz b. Velid'i veliaht

² Tayyib en-Neccâr, **Târîhu'l-el-Âlemi'l-İslâmî, ed-Devletü'l-Ümeviyye fi's-Şark**, Riyad 1985, s. 203-204.

³ Taberi, **Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk**, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl, Mısır 1971, V, 541; Takkûş, **Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye**, Beyrut 1996, s. 184-185.

⁴ H.İbrahim-Ali İbrahim Hasan, **en-Nüzûmü'l-İslamiyye**, Kahire 1970, s. 55.

⁵ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam, fi-Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, Beyrut 1412-1992, VI, 27; **en-Nüzûmü'l-İslamiyye** s. 57; Mustafa Fayda, "Câbiye" **D.İ.A.**; İstanbul 1992,VI, 538, İsmâil Yiğit "Emevîler" **D.İ.A.**, İstanbul 1995, XI, 91; Abdülkerim Özaydın, "Eşdak" **D.İ.A.**, İstanbul 1995, XI, 460-461.

⁶ Taberi, V, 610; Fuad Salih Seyyid, **Mu'cemü'l-Evâil fi Târîhi'l-Arab ve'l-Müslimîn**, Beyrut 1985, s. 29; Takkûş, s. 65.

⁷ Takkûş, s. 65.

⁸ Takkûş, s.186-187.

⁹ en-Neccar, s. 204; M. Ali Kapar, **İslam'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi**, İstanbul 1998, s. 67-69.

¹⁰ Taberi, VI, 416-417; Takkûş, s. 102; H. İbrahim Hasan, **Siyâsî, Dînî, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi**, çev. İsmail Yiğit vd., İstanbul 1987, II, 289; en-Neccâr, s. 204. **Doğuştan Günümüze**, Abdülmelik'in iki oğlunu değil de, Yezid de dahil üç oğlunu veliaht atadığını belirtir. Bkz. **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Komisyon, İstanbul 1989**, II, 400, 414. Ancak yine aynı kaynak başka bir yerde Yezid'in Abdülmelik tarafından değil de, Süleyman b. Abdülmelik tarafından atandığını belirtir ki doğrusu da budur. **Age.**, II, 560.

¹¹ Taberi, VI, 442; Takkûş, s.187.

atamak istediye de oğlunun önce ölmesi buna fırsat vermedi¹². Süleyman b. Abdülmelik de aynı şekilde kendi oğullarını veliaht atamaya heveslendi. Oğullarından önce Eyyüb'ü atamak istedi, fakat onun ölümü üzerine diğer oğlu Davud'u atamayı denedi. Ancak onun da İstanbul muhasarasında olması ve kendisinin hastalığının artması üzerine halife üzerinde etkili olan âlim Recâ b. Hayve'nin teşvikiyle Ömer b. Abdülaziz'i ve ardından yerine iktidara geçmek üzere kardeşi Yezid b. Abdülmelik'i veliaht olarak atadı¹³. Emevî halifeleri içerisinde bu tür siyasete bulaşmayan tek halife, Ömer b. Abdülaziz idi¹⁴. Süleyman'ın Ömer'i yerine veliaht atamasına, özellikle hilafete geçmeyi bekleyen Hişam b. Abdülmelik ve Abbas b. Velid gibileri karşı çıktılar. Yezid b. Abdülmelik de kendisinden sonra oğlu Velid'i veliaht atamak istedi. Ancak yaşının küçük olması nedeniyle yerine kardeşi Hişam'ı, ondan sonra da oğlu Velid'i veliaht tayin etti¹⁵. Hişam hilafete geldiğinde Velid b. Yezid'i veliahtlıktan azletmek ve yerine oğlu Mesleme'yi atamak için Velid ile mücadele etti¹⁶. Ancak Mesleme b. Hişam'ın babasından önce ölmesi, Velid'in Hişam'dan sonra hilafete geçmesi için fırsat verdi¹⁷. Sonuçta Mesleme b. Abdülmelik gibi Emevî ileri gelenlerinin de desteğiyle Hişam tarafından azledilmekten kurtulan Velid'in iktidara gelmesiyle, Emevî ailesi arasındaki çekişmeler doruk noktaya ulaştı¹⁸. Bu çekişmelerle başlayan döneme III. Fitne hareketi denilmektedir ki, Emevî Devletinin yıkılışına kadar sürdü. Velid de iktidarda iken kendisinden sonra iki oğlunu, sırasıyla önce el-Hakem b. Velid'i, ardından Osman b. Velid'i veliaht atadı¹⁹. Ancak Velid'in, Yezid b. Velid liderliğindeki Emevî ailesi tarafından öldürülmesiyle iki oğlu da hapsedildi. Yezid b. Velid döneminde alenen devlete karşı isyanlar başladı ve devletin güçlü olduğu dönemlerde isteklerini gerçekleştiremeyenler, bu dönemde gerçekleştirdiler²⁰. Yezid, kendisinden sonra kardeşi İbrahim'i veliaht atadıysa da, ilk kez iktidarı ihtilalle elde etme kapısını aralayan kendisinin uygulamasını hayata geçiren Mervan b. Muhammed iktidarı ele geçirdi²¹. İktidarı tamamen isyanlarla geçen Mervan II da kendi yerine oğulları Abdullah ile Abdülmelik'i veliaht atadıysa da devletin yıkılması buna fırsat tanımadı²².

Emevî ailesindeki bu taht kavgaları sadece halifelerle veya hanedan ile sınırlı kalmadı, aynı zamanda başta valiler olmak üzere komutanlar ve diğer görevliler de bu çekişmelerden nasibini aldı. Çünkü özellikle bu iki veliaht atama usulünde ikinci veliaht, iktidara geldiğinde kendisini veliahtlıktan uzaklaştırmak isteyen selefine yardım ve destek sağlayanları cezalandırıyordu. Bu anlamda ilk ciddi gelişme Süleyman b. Abdülmelik döneminde meydana geldi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Velid b. Abdülmelik iktidara gelince, kendisinden sonra iktidara geçmesi kararlaştırılan Süleyman'ın yerine kendi oğlu Abdülaziz'i atamak istemişti. Bunu Velid bölge valilerine bildirerek

¹² Atvan, *eş-Şûra fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1990, s. 114; en-Neccâr, s. 204.

¹³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, by ty, II, 92-93; Atvan, *eş-Şûra*, s. 114; **Doğuştan Günümüze**, II, 400; Kapar, s. 70-71. Ayrıca İbn Kuteybe, Süleyman'ın gördüğü bir rüyadan dolayı ölüm hastalığındayken Ömer b. Abdülaziz'i ısrarla veliaht tayin ettiğini belirtir. İbn Kuteybe, *İmâme*, 92-94.

¹⁴ Kapar, s. 71. Muaviye b. Yezid'i de çok kısa bir süre de olsa iktidarda kalmasına karşılık onu da söyleyebiliriz. Bilindiği gibi Muaviye, sistemi baştan eleştirerek iktidardan çekilmiştir.

¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1965, IV, 177-178; Atvan, *eş-Şûra*, s. 114; Kapar, s. 73-74.

¹⁶ Taberi, VII, 209-211; Atvan, *eş-Şûra*, 115; Takkûş, s.164. Hatta bu uğurda daha önce de geçtiği gibi Velid'i bir takım suçlarla itham etmişti. Atvan, *eş-Şûra*, s. 115.

¹⁷ Abdülmünim Mâcid, *et-Târîhu's-Siyâsî li'd-Devleti'l Arabiyye, Asru'l-Hulefâ-i'l-Ümeviyyîn*, Kahire 1976, III, 309.

¹⁸ Velid iktidara geldiğinde, Hişam'ın Rusâfe'deki mallarını haczetmekle işe başladı. Ardından da çocuklarını yakalayarak onlardan özellikle Süleyman'ı kırbaçlattığı gibi, tahkir amacıyla sakalını kestirdi. Aynı muameleyi Hişam'ın valilerine yaptı. Mâcid, III,310

¹⁹ Taberi, VII,231-232; Atvan, *eş-Şûra*, s. 116; Takkûş, s.166.

²⁰ Takkûş, s. 189.

²¹ Emevî halifelerinden Muaviye b. Ebi Süfyan, Mervan b. el-Hakem, Yezid b. Velid ve Mervan b. Muhammed hariç diğerlerinin hepsi kendilerinden önceki halife tarafından veliaht olarak atanmışlardır. Ancak bu dördü iktidarı zorba ve güç kullanarak elde etmişlerdir. Muaviye, Şamlıların gayretiyle, Mervan b. el-Hakem, İbn Zübeyr karşısında kabile asabiyetini de kullanarak Yemenilerin ve Emevîlerin desteğiyle, Yezid b. Velid de amcasının oğlu Velid'i öldürerek iktidarı elde etmiştir. Mervan b. Muhammed de Yezid b. Velid'in öldürdüğü Velid b. Yezid'in kanının intikamını öne sürerek tıpkı Muaviye'nin Osman'ın kanını ileri sürdüğü gibi İbrahim b. Velid'i iktidardan uzaklaştırarak Emevî son halifesi olmuştur. Ancak bütün bunları söylerken diğer halifelerin hak ederek iktidara geldiklerini söylememiz mümkün değildir. Çünkü iktidarın saltanat haline gelmesinden daha büyük zorbalık olmasa gerek. Bütün bunlar da Emevî Devletinin yıkılışında önemli bir etken olmuştur.

²² Atvan, *eş-Şûra*, s. 116.

destek istedi. Irak valisi Haccâc b. Yusuf, Horasan valisi Kuteybe b. Müslim, Sind valisi Muhammed b. Kasım da mecburen destek vermek zorunda kaldılar. Süleyman iktidara geçtiğinde Velid'e destek verenlerden intikamını aldı. Her ne kadar Haccâc daha Velid hayatta iken ölmüşse de, ailesi ve yakınları intikamdan kurtulamamışlardır²³.

Kısacası, Emevî Devletinin yıkılış nedenlerinin en önemlilerinden birisi, sistemin temelini oluşturan veliahtlık ve özellikle iki veliaht atama siyasetidir. Bu da Emevî Devletinin yıkılışına kadar süren Emevî ailesi arasındaki iç çekişmeyi beraberinde getirmiştir.

2- Kabilecilik Çekişmeleri

Cahiliye Araplarında kabilenin fertleri tam anlamıyla birbirlerine kefil idiler. Kardeşleri ister zalim, ister mazlum olsun ona yardım ederlerdi. Aralarından birisi suç işlerse, bütün kabile o suçu üzerine alırdı. O dönemdeki Arapların vatandaşlığı milliyet vatandaşlığı değil, adeta kabile vatandaşlığıydı. Araplardaki bu durum, korunma ve korumak için bir kabileye bağlanma şuurunu, asabiyet olarak anılırdı. Bu da, o dönemdeki toplumun kabile asabiyetinde ne derece ileri seviyede olduğunu göstermektedir. Bütün insanları adalet ve eşitliğe çağıran İslam, gelir gelmez Arapların asabiyet duygularındaki aşırılıklarını büyük ölçüde gidermiştir. İslam, ırkı ne olursa olsun, bütün müslümanları birleştirmeyi, özellikle yaygın olan kabile asabiyetini ortadan kaldırmayı planlamıştır²⁴. Hz.Peygamber de sözleriyle ve eylemleriyle bunu uygulamıştır. Arap olmayanlardan müslümanlıklarında gerçekten samimi gördüklerini kendisinin yakın dostları yaparak en üst mertebeye yükseltmiştir. Habeşli Bilal ve İranlı Selmân-ı Fârisî, buna en güzel örnektir.

Hız.Peygamber vefat ettiğinde geride hiç şüphesiz kardeşlik ve eşitliğe dayalı bir sistem bırakmıştı. Hulefâ-i Râşidîn dönemi halifelerinden Ebû Bekir ve Ömer buna titizlikle riayet etmişlerdir. Ancak Osman önemli bir çok işlerin ve memuriyetin idaresini Emevî soyundan gelen yakınlarına bırakarak asabiyetin meydana çıkmasına zemin hazırladı. Bu asabiyet, Hâşimîlerle Emevîler arasındaki bir kabile asabiyeti idi ki, sonuçta halifenin öldürülmesine neden olmuştur. Osman'dan sonra hilafete geçen Ali de, Osman'ın bu uygulamasına benzer bir uygulama ile karşılık vermiştir. Ancak Hulefâ-i Râşidîn döneminde halifelerin, Hz. Peygamber dönemine yakın oluşu ve İslam'ın hala canlılığını korumuş olması, gizliliğini korumuş dahi olsa asabiyet şuurunun, Arapların gönüllerinde sıkışık kalmasına neden olmuştur. Yani İslâmî şuur, bir anlamda asabiyet şuuruna engel olmuştur.

Osman döneminde başlayan Emevî-Hâşimî çekişmesini fırsat bilen Muaviye'nin hilafeti zorla alması ve onu babadan oğula geçen bir saltanat haline getirmesi ise, Arapların kendi aralarında İbn Zübeyr'i destekleyen Kuzey Araplar ile, Emevîleri destekleyen Güney Arapları olmak üzere iki büyük ezeli rakibin oluşmasına en önemli sebep olmuştur²⁵. Bunda günümüzün medya görevini üstlenen Arap şairleri Ahtal, Ferazdak, Cerir ve diğerlerinin de şiirleriyle katkılarını belirtmeliyiz²⁶.

İslam'dan önce Kuzey Arabistan'da yaşayan kabileler, Irak'a göç etmişler, Dicle nehri boyunca Diyâr-ı Rabîa ve Fırat boyunca da Diyâr-ı Mudar ismi verilen yerleşim merkezini oluşturmuşlardı. Benî Mudar içinde Kaysîler en ileri ve en yüksek konumu işgal ediyorlardı. Suriye'ye gelip yerleşen diğer kabileler aslında Güney Arabistan kökenli idiler ve bunlara Yemenîler deniliyordu. Bu Yemenîlerin arasında da önde gelenler Kelbîler idiler²⁷. Kuzey Arabistanlılar, kendilerini Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'e kadar çıkarırlar ve kendilerini Adnânîler olarak, Güney Arabistan'lılar da kendilerini Kahtânîler olarak isimlendirirlerdi²⁸. İki grup asla birbirleriyle karışık kaynaşmamışlar, bunu devletin yıkılışına kadar devam ettirmişlerdir.

Kabilecilik asabiyeti sonuçta Ali ile Muaviye'nin karşı karşıya gelmelerine ve Emevîlerin ilk müslüman hanedanlığı olarak kurulmasına öncülük etti. Peygamber'in vefatından daha otuz yıl geçmişken geleneksel Arap motiflerinin peygamber'in bıraktığı mirasa karşı kısmî zaferin önemli bir işareti olarak Emevîler doksan yıllık bir süre için ümmetin siyâsî liderliğini ellerine aldılar. İslam, yeni bir dînî-kültürel güç olarak tabiatıyla toptan yok

23 Taberi, VI, 507-508; Takkûş, s. 128; İbrahim Beyzûn, *Melâmihü't-Teyyârâti's-Siyâsiyye fi'l-Karni'l-Hicrî*, Beyrut 1979 s.315; Ahmet Emin, *Yevmü'l-İslam*, Beyrut ty, s. 73; en-Neccâr, s. 204-205; H.U. Rahman, *İslam Tarihi Kronolojisi*, çev. Abidin Büyükköse, İstanbul 1995, s. 135; Kapar, s. 70.

24 Hucurat, 23.

25 H.D.Yıldız, "Abbâsîler" *D.İ.A.*, İstanbul 1988, I, 31.

26 Ebû Ubeyde, burada Cerir'in ve Ferazdak'ın kabile çekişmesi için birbirleriyle atışmasını uzun uzun vermektedir. Ebû Ubeyde el-Kasım b. Sellam, *Kitâbü'l-Ensâb*, thk. Süheyl Zekkâr, Dımaşk 1989; s. 78-84; Ahmet Emin, s. 74; Muhammed Mustafa Hudarî, *eş-Şi'r fi Sadri'l-İslam ve'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1995, s. 256.

27 P.Hitti, *Siyasi, Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1995, I, 431.

28 Geniş. bil.için bkz. H.İbrahim Hasan, I, 26-40; H.D.Yıldız, "Arap" *D.İ.A.*, İstanbul 1991, III, 272-274.

edilemeyecek kadar güçlüydü. Ne var ki, Emevîler tarafından tesis edilen halifelik devlet modelini prensipte İslam öncesi Arap motiflerinden alıyordu²⁹.

Emevî Devletinin kurucusu olan Muaviye, Suriye'deki iktidarını Yemenlilerin omuzları üzerinde yüceltmîş ve Kelbîlerden Meysun'dan doğma oğlu Yezid'i, yine Kelb kabilesine mensup bir kadınla nikahlamıştı³⁰. Ancak Muaviye'nin siyasette kabileler arasında bir denge kurmaya çalıştığını görmekteyiz. Buna rağmen Yemenî kabilelerinin Şam bölgesinde Kaysîlere nazaran biraz daha güçlü oldukları gerçeği³¹, Kaysîlerin karşı tarafta yer almalarını sağladı. Yezid b. Muaviye döneminde Yemenîler ister istemez otoritelerini daha da üstün konumda tuttular. Ordu komutanlarının çoğu Yemenîlerden teşekkül ediyordu³².

II. Muaviye'nin ölümünden sonra Hassan b. Bahdal el-Kelbî komutasındaki Yemenîler, iktidarda güç sahibiydiler. Emevî ailesi çekişmesi bölümünde de belirttiğimiz gibi, Yemenîler Câbiye toplantısında Mervan'ı iktidara getirmişlerdi. Mervan'ın devletin başına geçmesiyle, Emevîleri destekleyen Yemenîlerle, Abdullah b. Zübeyr'i destekleyen Dahhâk b. Kays liderliğindeki Kaysîler, ilk defa Merc-i Râhit savaşında karşı karşıya geldiler. Kaysîlerin yenilmesi ve çoğunun ölümüyle sonuçlanan bu savaş, kabile asabiyetinin adeta tutuşturucusu oldu³³. 67/686 yılında meydana gelen Hazîr savaşı, Yemenîler karşısında mağlup olan Kaysîlerin intikam savaşıydı. Şam ordusunda bulunan ve bir Kaysî olan Umeyr b. el-Habbâb es-Sülemî'nin sancağını kaldırarak "Merc'in İntikamı" diyerek bağırması bunu teyid etmektedir. Sonuçta savaş, İbrahim el-Eşter'in kuvvetlerinin galibiyeti ve İbn Ziyad'ın ölümüyle sonuçlandı³⁴.

Halife Abdülmelik de tıpkı Muaviye gibi, kabileler arasındaki dengeyi sağlamaya çalıştı³⁵. Örneğin Irak valiliğinde Haccâc'ı tutarken, Horasan valiliğine Yemenî olan Mühelleb b. Ebî Sufra'yı getirmişti³⁶. Ancak onun yerine hilafete geçen Velid her ne kadar iki grup arasındaki dengeyi korumaya çalışmışsa da³⁷, onun dönemi yine de Kaysîlerin ilk defa güçlendikleri bir dönemdir. Özellikle Abdülmelik döneminde siyâsî trendi yükselen Irak valisi Haccâc, Sind valisi Muhammed b. Kasîmi ile Mâverâünnehir fatihi Kuteybe b. Müslim birer Kaysî idiler ve onların sayesinde güçlü oldular³⁸.

Genellikle bir sonraki gelen halife, iktidar hırsı uğruna kendisinden önceki halifenin bağlı olduğu kabilenin aksi tarafını tutmuştur. Velid'in Kaysîleri tutmasına karşılık, yerine geçen kardeşi Süleyman, tam tersi Kelbîleri desteklemiştir³⁹. Süleyman'ın bu tutumu vali ve komutanları da olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Suçları sadece Haccâc'ın valileri ve Kaysî olmak olan meşhur komutan ve valilerin cezalandırılmasını beraberinde getirmiştir.

Yezid b. Muaviye'nin ölümünden sonra Arap kabileleri arasında meydana gelen asabiyet, Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar muhalif gruplar karşısında mücadele veren siyâsî bir parti şeklindeki durumunu muhafaza eden

29 Gibb, H.A.R., **Studies on the Civilization of Islam**, Princeton: University Press, 1962, s. 40-41.

30 Taberi, IV, 160, P.Hitti, s. 431. Ömer Ferruh ise, Emevî devletinin temelini aslında Kaysîlere dayalı olduğunu, Muaviye'nin Yezid'in annesi Meysun ile evlenmesinin de Şam'daki hakimiyetini sağlama almaya yönelik olduğunu belirtir. Ömer Ferruh, **Târîhu Sadri'l-İslam ve'd-Devletü'l-Ümeviyye**, Beyrut 1987, s.166.

31 Taberi, VI, 531; Atvan, **Siretü'l-Velid b. Yezid**, Kahire 1980, s. 291.

32 Taberi, V, 496.

33 Taberi, V, 535-538; H. Kennedy, "The Prophet and the Age of the Caliphates"**The İslamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century**, Newyork 1986, s. 91-92.

34 Hudarî, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, s. 574; Takkûş, s. 192; **Doğuştan Günümüze**, II, 561.

35 Kennedy, s. 99-100.

36 Taberi, VI, 320.

37 Kennedy, s. 103.

38 Ahmed Muhtar İbadi, **fi't-Târîhi'l-Abbâsi ve'l-Fâtumî**, Beyrut ty, s. 12; Atvan, **Velid**, s. 294; Hitti, I, 432.

39 Atvan, **Velid**, s. 294; Hitti, I, 432; Kennedy, s. 99-110; Ferruh, s. 166. Kennedy, halifelerin Yemenî veya Mudarî olmalarında görevli olarak ya da başka nedenle buldukları yerin kabilevi açıdan etnik yapısının etkili olduğunu belirtmektedir. Buna da Abdülmelik b. Mervan'ın oğulları Süleyman ile Muhammed b. Abdülmelik'i örnek vermektedir. Buna göre Muhammed, el-Cezîre bölgesinde görevli olduğu için kendisi ve oğlu Mervan Kaysîlerin tarafını tutmuştur. Buna karşılık Süleyman ise, Filistin'de Remle'de oturuyordu. Filistin'in Yemenîlerden oluşması, onun da Yemenîlerin tarafında yer almasını sağlamıştır. Kennedy; s. 99. Kennedy'nin görüşü yerinde bir görüştür. Ancak tek etken olmamakla birlikte önemli bir etkidir. Çünkü bazen baba ile oğul ayrı kabileler de yer almaktadırlar. Velid b. Abdülmelik ile oğulları Yezid ve İbrahim b. Velid'in farklı kabilelerde yer almaları gibi. Bunda elbetteki çıkarları ve iktidar hırsları baş etkidir.

Emevî iktidarının yıkılmasını etkileyecek şiddette değildi⁴⁰. Ancak yine de bundan sonraki gelişecek olayların başlangıcı olması açısından önemlidir.

Emevî Devletinin güç ile zayıflama döneminin ortasında bir fetret devri halifesi olan Ömer b. Abdülaziz, hiç bir kabile asabiyetine dayanmayıp, bunu mümkün merteye yılmaya çalışmış ve iki kabileden de yeterli, ehliyet sahibi kimseleri atamaya gayret etmiştir⁴¹. Fakat Ömer'in kısa süren döneminden sonra yerine geçen Yezid b. Abdülmelik, Kaysîlerin yanında yer aldı⁴². Çünkü onun annesi Haccâc'ın yeğeni idi. Emevî idaresini kötü bir şekilde etkileyen ve devletin yıkılmasında büyük rol oynayan fitne hareketi bunun döneminde gerçekleşmiştir. Süleyman'ın tarafgir siyasetinin bir aksülameli olarak Yezid b. Abdülmelik, Mühelleb oğullarından ve taraftarından intikam almayı, idaresinin birinci görevi olarak addediyordu⁴³. İşin ilginç tarafı Süleyman da Yezid b. Mühelleb'i Haccâc'a karşı Irak valiliğine getirmişti. Yezid b. Abdülmelik döneminde ayaklanarak Basra'yı ele geçiren Yemenîlerin lideri olan İbn Mühelleb'in, Mesleme b. Abdülmelik tarafından öldürülmesinden sonra, Yemenîlerin düşmanlığını kazanmış olan halife Yezid b. Abdülmelik, kendisini tamamen Kaysîlerin eline teslim etti⁴⁴. Yezid'in bu siyaseti sonucu Mühelleb oğulları isyanına katılmamış olmalarına rağmen Horasan Ezdlileri de huzursuzluk hissetmeye başladılar. O dönemdeki kabile asabiyetinin vali ve diğer görevliler üzerindeki etkisi, tıpkı günümüzdeki siyasal partilerin durumunu yansıtmaktadır. Nasıl ki, bir siyâsî parti iktidara geldiğinde üst bürokratları kendi kabilesinden atıyorsa, Emevîler dönemindeki kabile asabiyeti sonucu da aynı işlem yapılıyordu.

Yezid b. Abdülmelik'den sonra hilafete geçen kardeşi Hişam, Kaysîlerin idareyi ele geçirmelerinden ve devlet içerisindeki nüfuzlarının artmasından korktuğu için, bunlardan kurtulmak ve Yemenîlerle Kaysîler arasındaki dengeyi te'sis etmek amacıyla, önce Yemenîlerin tarafını tuttu. Ancak Hişam'ın bu denge politikası, beraberinde tam bir dengesizliği getirdi⁴⁵. Bunu da bir Kaysî olan Ömer b. Hübeyre'yi Irak valiliği görevinden alıp, yerine Yemenîlerin lideri olan Halid b. Abdullah el-Kasrî'yi getirmekle gerçekleştirdi⁴⁶. Halid de Irak'tan sonra ikinci önemli yerleşim merkezi olan Horasan'a kardeşi Esed'i getirmekle adeta Kaysîleri sindirmek istiyordu ve nitekim öyle de oldu. Ancak bu iki kardeş valinin aşırı Yemenî taassubu içinde olmaları, durumu tehlikeye sokunca Hişam, hemen taraf değiştirerek Kaysîlerin tarafını tuttu⁴⁷. Bu da, halifelerin kabile asabiyetindeki gerçek sâikin kendi siyâsî çıkarları olduğu görüşümüzü desteklemektedir.

Hişam, bu sefer Halid b. Abdullah'ı görevinden aldı ve yerine bir Kaysî olan ve Halid'in selefinin oğlu olan Yusuf b. Ömer'i Irak valiliğine getirdi⁴⁸. Aynı politikayı Kaysî olan Nasr b. Seyyâr'ı Horasan'a vali atayarak sürdürdü. Peşpeşe Yezid ve Hişam'ın ikinci yarı dönemlerinde ezilen Yemenîler, Hişam'dan sonra hilafete geçen Velid II döneminde de ezilmeye devam ettiler⁴⁹. Özellikle Yusuf b. Ömer'in, Yemenîlerin lideri olan Halid b. Abdullah'ı öldürmesi, Emevî Devletinin yıkılışını çabuklaştıran en kuvvetli nedenlerden biridir. Çünkü daha Yezid b. Abdülmelik döneminde öldürülen liderleri Yezid b. Mühelleb'ten sonra ikinci kez liderleri öldürülüyordu. Bu durum artık Yemenîleri, kendilerinin eliyle kurulmuş olan Emevî Devletinden kurtulmak için bütün yolları deneme ve devlet aleyhine gerçekleşen bütün isyanlara katılmalarını sağlamıştır. Bunun bir sonucu olarak da, halife Velid b.

40 H.İbrahim Hasan, I, 427; Kennedy, s. 99-100.

41 Taberi, VI, 554; H.İbrahim Hasan, I, 427; Takkûş, s. 193; Ibâdî, s.12; Atvan, **Velid**, s. 294-295. Wellhausen, Ömer b. Abdülaziz'in, Ezdlilere düşmanlık göstermediklerini belirterek adeta onun Yemenîleri en azından tercih ettiğini belirtmektedir. Bkz. Wellhausen, **Arap Devleti ve Sükûtu**, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963, s. 213

42 Ibâdî, s. 12; Atvan, **Velid**, s. 295; Hitti, I, 432; M.G.S.Hodgson, **İslam'ın Serüveni**, çev. Komisyon, İstanbul 1993, I, 223;.

43 Wellhausen, s. 213.

44 Kennedy, s. 107-108.

45 Taberi, VII, 47; Atvan, **Velid**, s. 295-296.

46 Taberi, VII, 26 vd. Ancak H.Kennedy, Hişam'ın Halid'i getirmekle dengeyi sağlamak amacını güttüğünü belirtir. Kennedy, s. 108. Fakat Halid, bir Yemenîdir ve bölge valilerini kendi kabilesinden atamıştır. Horasan valiliğine iki defa kardeşi Esed'i getirmesi bunun için sadece bir örnektir.

47 Taberi, VII, 47; Ibâdî, s. 12.

48 Halid'in azli için bkz. Taberi, VII, 142-154. Atvan, Hişam'ın Halid'i görevden almasını, Halid'in bir takım siyâsî ve iktisadi uygulamalarından kaynaklandığını belirtir. Buna da, hesapsız olarak isteyene harcamada bulunduğunu, kendi çıkarları için masraflar yaptığını ve Irak'ın haracını harcadığını örnek göstermektedir. Atvan, **Velid**, s. 297. Ancak yine de bu harcamaları kendi kabilesine yani Yemenîlere yapmış olacağını düşünmekteyiz. Ayrıca Halid'in azledilmesinde, Hişam'ın oğlu Mesleme'yi veliaht olarak atmasına destek vermemesini de söyleyebiliriz.

49 Takkûş, s. 194.

Yezid'e karşı tutumlarını öylesine sertleştirmişlerdi ki, sonuçta bunu kendi siyâsî çıkarı için fırsat bilen Yezid b. Velid'in liderliğinde Yemenîler harekete geçtiler ve halifeyi iktidardayken öldürdüler⁵⁰. Velid'in öldürülmesi gerçekten de Emevî Devletinin yıkılışının bir nişanesiydi. Çünkü halifenin öldürülmesiyle asabiyet mücadelesi, hâkim Ümeyye ailesinin tamamen parçalanmasına, bu da devletin yıkılmasına sebep olmuştur⁵¹.

İhtilalle iktidara getirilen Yezid b. Velid, ister istemez kendisini iktidara getiren Yemenîlerin tarafını tuttu⁵². Böyle olunca, valilerini de Yemenîlerden atamak zorunda kaldı. Irak valiliğine atadığı Mansûr b. Cumhûr başta olmak üzere bu sefer de Yemenîler, Mudarîlere kötü muamelede bulunmaya başladılar. Bunun sonucunda da beklenildiği gibi Hıms, Filistin ve Ürdün halkı Yezid b. Velid'e karşı isyan ettiler⁵³. Durumu sakinleştirmek için halife, Mansûr'u Irak valiliğinden alarak, yerine halkın sevdiği ve saygı duyduğu halife Ömer b. Abdülaziz'in oğlu Abdullah b. Ömer'i atadı. Emevî ailesinden Süfyânî kolunun Yezid b. Velid'e karşı ayaklanan bölge halkının yanında yer alması⁵⁴ iktidarı kendilerinden alarak Mervan b. el-Hakem'e veren Yemenîlere karşı kinlerinin bir sonucuydu.

Yezid b. Velid'den sonra iktidara geçen kardeşi İbrahim de, Yemenîlerin tarafını tuttu. Ancak çok kısa iktidarda kalan İbrahim, Velid'in intikamını almak için el-Cezîre'den hareket eden Mervan b. Muhammed karşısında tutunamadı ve iktidarı Mervan'a bırakmak zorunda kaldı. Burada Yezid ile İbrahim'in, babaları Velid b. Abdülmelik'in daha çok Kaysîlerin tarafını tutmasına rağmen, Yemenîlerin tarafını tutmaları enteresandır. Bu da, Emevî halifelerinin çoğunun kabile asabiyetindeki amaçları, siyâsî çıkarlarını gözetlemeleridir⁵⁵.

Son Emevî halifesi Mervan, yıllardır valilik yaptığı bölgenin çoğunluğunun Kaysîlerden oluşması ve bir takım siyâsî olaylar, onun Kaysîlerin tarafında yer almasını zorunlu hale getirmiştir⁵⁶. Çünkü o, maktûl halife Velid'in intikamını, Yemenîlerden almak amacıyla harekete geçmişti. Velid'in öldürülmesiyle doruk noktasına çıkan asabiyet mücadelesi, Mervan döneminde son raddeye ulaştı⁵⁷. Filistin ve Hıms bölgesi, Yemenîlerin lideri Sabit b. Nuaym liderliğinde, Tedmürlüler, Esbağ b. Züâle el-Kelbî komutasında isyan ettiler. Diğer taraftan Süleyman b. Hişam liderliğinde Yemenîler tekrar Mervan'a karşı ayaklandılar. İktidara geçtikten sonra (127/744) uzun bir süre Mervan'ı ve devleti zor durumda bırakan Emevî ailesi iç çekişmesi ve asabiyet mücadelesi sonuçta Haccâc dönemindeki Hâricî mücadelelerinden sonra en şiddetli Hâricî isyanlarını ve devleti ortadan kaldıran Abbâsî ihtilalinin vucud bulmasını ve devletin yıkılmasını sağladı. Yine aynı şekilde asabiyet mücadelesi, Mervan'ın ilk defa başkenti Şam'dan, Kaysîlerin merkezi olan Harran'a taşınmasının sebebi olmuştur⁵⁸.

Mervan dönemi asabiyet mücadelesinde, yine Süfyânîlerin, Yemenîlere karşı Kaysîlerin yanında olduklarını görmekteyiz. Bunun sebebi ise, dah önce de belirttiğimiz gibi, Yemenîlerin, Mervan b. el-Hakem'i iktidara taşınmaları ve bu yüzden de kendilerinin iktidardan uzaklaştırılmalarıydı. Asabiyet mücadelesi, aynı hızla Irak bölgesinde de sürüyordu. Şam halkından Yemenîler, Yezid b. Velid tarafından Irak valiliğine atanmış olan Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'i desteklerlerken, Mudarîler ise, Mervan'ın bölgeye vali olarak atadığı Nadr b. Saîd el-Hareşî'yi destekliyorlar ve onun yanında mücadele ediyorlardı⁵⁹.

Bunların birbirleriyle mücadelesini, Hâricî Dahhâk b. Kays iyi bir fırsat olarak değerlendirdi ve Kûfe'yi ele geçirdi. Bu iki kabilenin asabiyeti bölgede öylesine derinleşmişti ki, bu ibadet alanına dahi yansımıştı. Her iki kabile ayrı ayrı namaz kılıyor, birbirleriyle aynı safta yer almıyorlardı⁶⁰. Hatta bu kabile asabiyeti sonucunda Yemenîler, başta Mansûr b. Cumhûr, vali Abdullah b. Ömer ve Süleyman b. Hişam olmak üzere Emevîlerin amansız düşmanı

50 Hodgson, I, 225; en-Neccâr, s. 202-203.

51 Wellhausen, s. 176; H.D.Yıldız, "Abbâsîler" **D.İ.A**, I, 32.

52 Ibâdî, s. 13; Atvan, **Velid**, s. 312.

53 Takkûş, s. 194; H. İbrahim, I, 430.

54 H.İbrahim, I, 430. Süfyânî kolundan Yezid b. Halid b. Yezid I de Yezid III'e karşı ayaklanan bölge halklarına katılmışlardı.

55 Wellhausen, s. 215.

56 Hitti, I, 437-438; Ibâdî, s. 13; Hodgson, I, 225. Hodgson ayrıca, Mervan'ın müslümanların birliğinden ziyade, hizipçiliğe destek verdiğini belirtir. Ancak onun bu görüşüne katılmak mümkün değildir. Çünkü Mervan'a gelinceye kadar hizipçilik (Kabile asabiyeti) iyiden iyiye varlığını hissettirmişti. Sonra Mervan'ın genel siyasetine baktığımızda, onun Emevî ailesi arasında bir birlik sağlama yönünde olduğunu görürüz..

57 Mâcid, III, 315.

58 Kennedy, s. 111.

59 Taberi, VII, 317.

60 Taberi, VII, 318.

Hâricilere katılma ve onlara destek verme boyutuna ulaşmıştır. Hicaz bölgesinde de durum pek farklı değildi. Bu özellikle 130/747 yılında Ebû Hamza el-Hâricî ile Emevîler arasında meydana gelen Kudeyd savaşında kendisini göstermiştir. Ebû Hamza'ya karşı savaşanların çoğunluğu Kureys'den, Ensardan ve Kaysilerden oluşurken, Yemenîler tıpkı diğer bölgelerde olduğu gibi intikam alarak onlara karşı seyirci kalmışlardır. Hatta savaşta Emevîlerin yenilmesine ve Medinelilerin öldürülmelerine sevinmişlerdir⁶¹. Suriye ve Irak bölgesinde asabiyet bu şekildeyken, Horasan bölgesi de bunlardan pek farklı değildi⁶². Asabiyet mücadelesi Kaysî olan vali Nasr b. Seyyâr ile Yemenîlerin lideri olan Cüdey b. el-Kirmânî ve onun öldürülmesiyle yerine geçen oğlu Ali b. Cüdey arasında olanca şiddetiyle devam etti. Özellikle bunda Kaysî olan vali Nasr'ın, Temimlileri her alanda ön plana çıkarması ve Rebîa ile Yemenîlere karşı düşmanca davranması önemli rol oynamıştır⁶³. Bilhassa Nasr'ın, el-Kirmânî'yi önce hapsedmesi, ancak onun daha sonra hapisten kaçmayı başarmasının ardından bir hile ile öldürmesi, bölgede Yemenî-Kaysî çekişmesinde kabilelerin, bir daha birbirleriyle birleşemez hale gelmelerini sağlamıştır⁶⁴. Asabiyet mücadelesi, öylesine gözlerini köreltmmişti ki, Ebû Müslim tehlikesine karşı dahi tam bir ittifak sağlayamayacak dereceye ulaşmıştı. Gözlerini ancak Abbâsîlerin planlı ve hummalı çalışmaları sonucu devletlerinin yıkılmasıyla açmışlardır. Fakat o zamanda iş işten çoktan geçmiştir⁶⁵. Kabile asabiyeti, Kuzey Afrika'da da ne Şam'dan ne de Horasan bölgesinden geri kalmayacak derecedeydi. Özellikle Berberî isyanlarının halledilmesinin ardından Şam'dan gelen Araplar (Belediyyûn) arasında kabile asabiyeti olanca hızıyla devam etti. Öyleki, Emevî Devletinin yıkılışından ibret almayan Endülüs Emevî Devletinin yıkılış nedenlerinin başında da yine kabile asabiyeti gelmekteydi⁶⁶. Bu iki siyâsî parti (Yemenî-Kaysî) arasında yıllardır süren kanlı mücadeleler aynı şekilde İslam ordusunun Fransa içlerine doğru ilerlemelerini durdurmada ve Endülüs idaresinin de zayıflamasında en kuvvetli etkenler arasında yer almıştır. Bu mücadelenin XVIII. yüzyılda dahi Filistin ve Lübnan'da hala canlılığını koruduğu anlaşılmaktadır⁶⁷. Eğer gerçekten Araplar, Horasan'da kabilecilik asabiyetini bırakarak aralarında birleşmiş ve idare ile işbirliğine gitmiş olsalardı, Emevî Devletinin kaderi belki de bu şekilde olmayacaktı⁶⁸.

Kısacası Emevî Devletinin yıkılış nedenlerinden önemli ikinci neden, kabilecilik ruhunun yeniden ortaya çıkması ve bunun da beraberinde yine Emevî ailesi arasında iç çekişmeyi getirmesidir⁶⁹.

3-Arapçılık Taassubu Ve Emevî Devletinin Mevâlî Politikası

“Velâ” kökünden gelen ve “velî, âzâd edilen, âzâd eden, anlaşmalı, asabe” gibi bir çok anlamlara gelen⁷⁰ Mevlâ-Mevâlî kelimesi cahiliyye döneminde daha çok “anlaşmalı” anlamında kullanılıyordu. Cahiliyye döneminde sosyal tabaka, Hürler, Mevâlî ve Köleler olmak üzere üç gruptan oluşmaktaydı⁷¹. Kölelerin üzerinde bir yer edinen Mevâlî, anlaşma, azad edilme ya da evlilik bağı ile kabileye bağlanabiliyordu. Ancak buna rağmen Araplar, kızlarını köleleriyle, azad ettikleri kimselerle (Mevlâlarla) hür de olsalar, Arap olmayanlarla evlendirmezlerdi⁷².

Cahiliyye döneminin aksine İslam döneminde Mevâlînin konumu, inanç bağı ile birlikte artmıştır. İnananların kadın erkek birbirlerinin velisi oldukları belirtilmiştir⁷³, hiç bir ayırım yapılmamıştır⁷⁴. Hz. Peygamber de bunu

61 Taberi, VII, 393.

62 Hodgson, I, 226; H. İbrahim, I, 431; Ferruh, s. 200.

63 Mâcid, III, 319; Ahmed Ulebî, mine'l-Ümeviyyîn ile'l-Abbasiyyîn, Ezvâun Cedidetün alâ hâzihi'l-Merhaleti'l-İntikaliyye, **el-Bâhis**, Beyrut 1981, Sayı: 15, s. 130.

64 Mâcid, III, 319.

65 Muhammed Abdüllatif Abdüşşâfi, **el-Alemü'l-İslamî fi'l-Asri'l-Ümevî**, Mısır 1994, s. 524-525.

66 M.Özdemir, “Endülüs'ün Yıkılış Süreci Üzerine Mülâhazalar”, **A.Ü.İ.F.D.**, Ankara 1997, XXXVI, 236-240. Endülüs ve Kuzey Afrika'daki Yemenî-Kaysî çekişmesi için bkz. Abdülmünim Mâcid, III, 321-322; Riyad İsa, **en-Niza' Beyne Efrâdi'l-Beyti'l-Ümeviyyi ve Devruhû fi Sükûti'l-Hilafeti'l-Ümeviyye**, by 1985, 204-205.

67 Hitti, I, 433.

68 Wellhausen, s. 238.

69 el-Mes'ûdî, **Mürûcü'z-Zehab**, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, Kahire 1988, III, 245.

70 İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, Beyrut, ty, XV, 408-409.

71 Mahmud Mikdâd, **el-Mevâlî ve Nizâmü'l-Velâ mine'l-Cahiliyye ila Evâhiri'l-Asri'l-Ümevî**, Şam 1988, s. 33; Abdülaziz Muhammed el-Lümeylim, **Vad'ul Mevâlî fi'd-Devleti'l-Ümeviyye**, Beyrut 1991, s. 18.

72 Mikdâd, s. 76; Lümeylim, s. 33-44; Neşet Çağatay, **İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı**, Ankara 1957, s. 120.

73 Tевbe, 71.

Medine'ye hicret ettiğinde inananları sosyal statülerine bakmaksızın muâhât-kardeşlik müessesesini kurarak tabikata geçirmiştir⁷⁵. Ayrıca cahiliye döneminde yaygın olan ve Mevâliden aşağı tabakada bulunan kölelerin durumunda da iyileştirilme yoluna gidilmiştir. Özellikle Kur'an'ın köleleri azad etme yönündeki teşviki⁷⁶ ve Hz. Peygamberin uygulamasıyla toplumdaki ümmet birliği sağlanmak istenmiştir⁷⁷. Köleler, ya hiç bir karşılık almaksızın, ya şartlı olarak, ya da efendisizle arasında gerçekleştirilen bir anlaşma sonucunda serbest bırakılırdı⁷⁸.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde idarî ve siyâsî hayatta daha çok Arapların hakim olduğunu, Mevâlinin ise pek fazla etkisinin olmadığını görmekteyiz. Ancak sosyal hayatta, Hz. Peygamber döneminin devamı sağlanmıştır. Fakat Halife Osman'ın silâ-i rahime fazlaca önem vermesi ve bunu sonuçta da kendi kabilesine yansıtması, Araplardan diğer kabilelerde hoşnutsuzluğa, Mevâlî tarafında da huzursuzluğa sebep olmuştur. Osman döneminde meydana gelen olaylarda ve halifenin öldürülmesinde Mevâlinin rolünün olduğunu söyleyebiliriz⁷⁹.

Emevî Devletinin kuruluşu, kabilecilik üzerine te'sis edilmiş ve bu yüzden iktidara geçen hemen hemen bütün halifeler muhalefet cephesiyle sürekli mücadelelerle uğraşmak zorunda kalmıştı. Öyleki bu kabilecilik sadece Arap-Mevâlî arasında değil, bizzat Araplar arasında da meydana gelmişti⁸⁰. Yani kendi aralarında asabiyet mücadelesi veren Araplar, Arap olmayanlar karşısında kendilerinin üstün millet olduklarını belirterek ırkçılık yapıyorlardı. Mevâlî, İslam öğretilerinde bulamadıkları bu ayrımcılıkla Emevî Devletinde karşılaştıklarında, ilk dönemde olduğu gibi Araplarla aynı statüye tabii tutulmalarını beklemişlerdir⁸¹.

Hiç şüphesiz bu Arapçılık taassubu, iki tarafı da keskin bir kılıca benzemektedir. Bir taraftan Arapların dış güçlere karşı birlik içerisinde olmalarını sağlarken, diğer taraftan, Arap olmayan toplumların kendi içlerinde bir başka asabiyetin oluşmasına neden olmuştur. Sonuçta devlete karşı kin ve nefretin olduğu "Şuûbiyye" hareketini beraberinde getirmiştir⁸². Bu durum, o dönemde olduğu gibi günümüzde de bütün toplumlarda aynı sonucu vermektedir.

Emevîler döneminde idarî ve siyâsî alandaki Mevâlinin konumu hakkında iki aşırı taraf bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Mevâlinin hilafet hariç idari bütün görevlerde buldukları görüşüdür. Görüşlerini, Emevî iktidarı tarafından getirildikleri valilik, komutanlık, katiplik, vergi ve zekat toplama ve divanlar gibi görevlere atanan Mevâlîleri göstererek desteklemektedirler⁸³. Ancak onların görevlere getirilmesi, devletin ihtiyaç duyduğu ve istihdam edilmeleri uygun görülen alanlarda gerçekleşmiştir⁸⁴. Gerçekten de Mevâlinin Arapların çoğunlukta olduğu önemli valiliklere atanmadıklarını görmekteyiz. Daha çok Mevâlinin kendi memleketlerine atanması da, oradaki siyâsî otorite boşluğuna sebebiyet vermemeye matuftur. Onların buralara atanışı, Arap kabilelerinin

74 Tevbe, 71.

75 İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Kahire 1336, II, 109-110.

76 Beled, 11-14.

77 Bu konuda Hz. Peygamber'in, Ebû Zer'i, Bilal-i Habeşî'yi ırkıdan dolayı ayıplamasını cahiliye adeti olarak nitelemesi, halasının kızı Zeyneb bnt. Cahş ile azadlı kölesi Zeyd b. Hâris'i evlendirme teşebbüsünü örnek olarak verebiliriz.

78 Vecdi Akyüz vd., "Asr-ı Saadette Kölelik ve Cariyelik", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, İstanbul 1994, I, s. 505-509.

79 Mikdâd, s. 175. Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde Mevâlinin konumu için bkz. Lumeylim, s. 18-26; Mustafa Alemüddin, *el-Müctemeu'l-İslâmî fi Merhaleti't-Tekvîn*, Beyrut 1992, s. 120-124.

80 Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, çev. Ahmet Fidan vd., Ankara 1991, I, 107-110; en-Neccar, s. 202.

81 Vagleri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul 1989, I, 102. Von Grunebaum da Peygamber'in sosyal ve ekonomik yönden eşit tuttuğu Mevâlinin daha sonraları istismar edildiğini belirtir. Von Grunebaum, *Classical Islam: A History, 600 A.D.-1258 A.D.*, Chicago 1970, s. 73.

82 Şuûbiyye konusunda geniş bilgi için bkz. Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, İstanbul 1989.

83 Geniş bil. bkz. Mikdad, 254-260; Cemil Abdullah Muhammed el-Mısırî, *el-Mevâlî Mevkufu'd Devleti'l-Ümeviyye minhum*, Amman, 1988, s. 44-55; Lumeylim, s. 83-92, 125 vd., Abdulaziz ed-Dûrî, *İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul 1991, s. 59-62; İrfan Aycan "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü" (Necdet el-Hammâş'ın *el-İdare fi'l-Asri'l-Ümevi*, Şam 1988, s. 337-357 arası çeviri) *A.Ü.İ.F.D.*, XXXVII, Ankara 1997, s. 175-189; Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996, s. 92-117. Lumeylim, bu bağlamda Emevîlerin Mevâlîye karşı olumsuz bakışını, özellikle Emevîlere düşman olan Abbâsîler döneminde yazılmış kitaplara bağlamaktadır. Lumeylim, s. 89-90.

84 Demircan, *Arap-Mevâlî ilişkisi*, s. 92.

nüfuzunun zayıf olması ve İslâmî eğilimin ağır basması şartına bağlanmıştır⁸⁵. Arap ordusunun kabilelere dayanmasından dolayı, komutanlık görevine getirilmeleri de pek mümkün olmamıştır⁸⁶.

İkinci görüş ise, Mevâlînin Emevî Devletinde idârî ve siyâsî alanda resmî görevlere getirilmediği görüşüdür. Bu konuda Hasan İbrahim şöyle demektedir: “İçlerinden Emevîlerce yüksek idarî görevlere getirilmiş, harac toplamak işinde istihdam edilerek nüfuzlarından faydalanılmış, Araplara “ulûc”⁸⁷ (işbilir kuvvetli kişiler) diye isimlendirilen İranlı büyük arazi sahipleri Dihkânlar tabakasını istisna edecek olursak⁸⁸, bu Mevâlî, İslam’ı kabul etmelerinin, kendilerini Araplarla eşit seviyeye getirmediğine inanıyorlardı”⁸⁹. Yine aynı yazar, Emevîlerin Arap ırkçılığı yaptıklarını, Mevâlîye efendinin köleye bakışı gibi baktıklarını ve bunun da Mevâlînin ruhunda ırkçılık duygularını harekete geçirmesi sonucu, devlete karşı girişilen her harekete katıldıklarını belirtmektedir⁹⁰. Rahman da bu konuda, Mevâlînin teorikte Araplarla eşit olduğunu, pratikte ise, kesinlikle bunun kabul görmediğini ve Arapların sosyal üstünlük ve düşük vergilerin tadını çıkararak bir idareciler aristokrasisi kurduklarını ifade etmektedir⁹¹. Wellhausen, Emevî Devletinin Mevâlî politikasını eleştirerek “Gerçekte İslam, sosyal tabakalaşmayı ortadan kaldırmasına rağmen, Emevîler bunu daha da canlandırdılar. Emevî Devletinin yıkılış hareketi İran asıllı ve Arap düşmanı kalmış olan Maverâünnehirlilerden değil, tam aksine müslüman olmuş, ancak haksızlıklara uğramış olan Horasanlılardan başlamıştır..” demektedir⁹². Genelde Emevî Devletinde Mevâlînin siyâsî alanda pek fazla önemli görev almadıkları ya da en azından Araplarla eşit seviyede tutulmadıkları⁹³ ve onların, devlet tarafından alınan iktisadî kararlar sonucu, devlet aleyhine girişilen hareketleri destekledikleri malumdur. Özellikle Irak’ta, onlar gibi hükümet tarafından dışlanan ve sindirilen şiiilerle birleşmelerine neden oldu. Böyle olunca şiiilik yalnız dini bir muhalefet olarak kalmak yerine Emevî hanedanına karşı sosyal bir muhalefet şekline dönüştü. Emevî Devletinin Mevâlî aleyhine aldıkları iktisadi kararları şu şekilde özetleyebiliriz:

1-Ğayr-i müslimlerden alınması gereken cizyenin, Arap olmayan müslümanlardan (Mevâlî) da bu dönemde alınmaya başlandı⁹⁴. Bu uygulamayı ilk olarak Haccâc’ın yaptığı belirtilir. O, Mevâlîyi köylerine geri gönderdikten sonra onlardan müslüman olmalarından önce alındığı gibi cizye alınmasını emretti⁹⁵. Haccâc’ın böyle bir uygulamaya gitmesinin nedeni olarak da, Mevâlînin gerçekte iman etmeyip, cizyeden kurtulmak için iman eder göründükleri düşüncesidir⁹⁶. Çağdaş yazarlardan Mikdad, Haccâc’ın bu uygulamasının Mevâlîyi küçük görmek ya da zulmetmek amacıyla değil, bir takım mâlî düzenlemeler maksadıyla yapıldığını belirtirken⁹⁷, Mısırî, Haccâc’ın böyle bir uygulamasının olmadığını iddia etmektedir⁹⁸. Yine aynı şekilde Lumeylim bu konuda söylenen sözlerin gerçekte pek ilgisinin olmadığını, çağdaş Arap yazarların da müsteşriklerden etkilendiklerini belirterek kabul

85 Mikdâd, s. 258, Dürî, **İlk Dönem İslam Tarihi**, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991, s. 128.

86 Mikdâd, s.259.

87 el-Ezherî, **Tehzîbü’l-Lüğa**, thk. Abdesselam Muhammed Harun vd., Mısır 1964, I, 373.

88 Çünkü devletin bu politikasından Dihkânlar (Toprak Ağası) istifade ediyorlardı. Gerlof Von Vloten, **Emeviler Devrinde Arap Hakimiyeti Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırma**, çev. M.Sait Hatipoğlu, Ankara 1986, s. 24-25; Şükrü Faysal, **Hareketü’l-Fethî’l-İslâmî fi’l-Karnî’l-Evvel**, Beyrut 1982, s. 103-104..

89 H.İbrahim, II, 298; Gerlof, s. 24. Rahman da bu konuda Mevâlînin Araplarla teorikte eşit olduğunu, pratikte ise, kesinlikle bunun kabul görmediğini ve Arapların sosyal üstünlük ve düşük vergilerin tadını çıkararak bir idareciler aristokrasisi kurduklarını belirtir. Rahman, s. 139.

90 H.İbrahim, II, 250.

91 Rahman, s, 139.

92 Wellhausen, s. 237.

93 Ibâdî, s. 14; en-Neccâr, s. 201.

94 Wellhausen, s. 236; Andre Miquel, I, 110-111; Gerlof, s. 28; Mantran, s. 114-115; Ibâdî, s. 14.

95 İbnü’l-Esir, IV, 465; Wellhausen, s. 115; Gerlof, s. 28-29; Dürî, **İktisat Tarihi**, s. 48; Takkûş, s. 198 Kennedy, s. 106-107.

96 Yusuf el-Işş, **ed-Devletü’l-Ümeviyye**, Dimaşk 1985, s. 223, 270.

97 Mikdâd, s. 239.

98 Mısırî, 78. Necdet Hammâş da müslümanlardan cizye alınmasının ilk defa Haccâc tarafından değil de, harac âmilleri tarafından yapıldığını belirtir. Ayrıca yine bu uygulamanın resmi bir siyaset olmayıp, bilakis mahallî şartlardan meydana çıktığını belirtir. Fakat bu mahalli şartların ne olduğunu belirtmemiştir. Bkz. İrfan Aycan, “Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmilerin İdaredeki Rolü”, s. 180.

etmemektedir⁹⁹. Ancak Ömer b. Abdülaziz'in hilafete geldiğinde, gelirler üzerinde etkisi ne olursa olsun, müslüman olmanın, cizyeden muaf tutulması gerektiğini vurgulayarak belirtmesi¹⁰⁰ ve yeni bir vergi reformu düzenlemesi, valilerin Mevâlîye böylesi bir haksız uygulamada bulunduğunu göstermektedir¹⁰¹.

2- Bir başka iktisadi uygulama ise, özellikle valilerin halktan daha fazla vergi almak maksadıyla yeni vergiler koymaları veya vergi miktarını artırarak halkın ödeme gücünü zorlaştırmalarıdır. Bunun, Muaviye döneminden başladığı belirtilir. Halife Muaviye, Mısır valisi Verdân'a yazdığı mektubunda Kıptîlerden her birinin vergisini bir kırat artırmasını istedi. Fakat vali, Muaviye'ye onlara verginin artırılmaması konusunda söz verilmesinin ardından böyle bir uygulamaya girişmesinin zorluğunu bildirdi¹⁰². Haccâc'ın kardeşi ve Yemen valisi Muhammed b. Yusuf halka harac vergisi koydu. Onun bu hareketiyle sadece Mevâlîye değil, bizzat halkı Arap olan bir bölge halkına da uygulaması, Mevâlînin durumunun daha da vahim olduğunu ortaya koymaktadır¹⁰³. Halbuki genel kanaat, kişinin müslüman olması halinde, ondan cizyenin ve sahip olduğu arazinin haracının düşmesi ve sadece arazisinden öşür arazisi olmasından dolayı zekat alınmasıdır¹⁰⁴.

3-Mevâlînin atiyye, maaş ve buna benzer sosyal haklarından mahrum bırakıldıkları ya da Araplarla eşit muamele görmedikleridir. Bu konuda Wellhausen'un, "Mevâlî, Araplar tarafından pek itibar görmüyordu. Orduda süvari olarak değil, piyade olarak savaşıyorlar, kahramanlıkları ile göze çarpınca, bu sefer şüphe ile bakılıyorlardı. Bunlara her ne kadar ücret ve ganimetten hisse veriliyordu ise de, düzenli bir maaş alamıyorlardı. Ayrıca bunlar Divanda yani askerî maaş bordrosunda kayıtlı değillerdi"¹⁰⁵ demesine karşılık cüzî de olsa onlara aylık ödemelerin yapıldığı belirtilmektedir. Bu bağlamda Muaviye'nin ayda onbeş dirhem olarak verdiği atiyyenin, Abdülmelik tarafından yirmi, Süleyman tarafından yirmibeş, Hişam tarafından da otuz dirheme çıkarıldığı bilinmektedir¹⁰⁶. Ancak bu, onların Araplarla eşit maaş aldıkları anlamına gelmez. Kaldı ki Mevâlîye verildiği belirtilen bu atiyyeler, siyâsî bir silah olarak kullanılmıştır¹⁰⁷. Halife Ömer b. Abdülaziz, Araplarla Mevâlîyi eşit tuttuğu için Araplar tarafından bu hareketi, şikâyet konusu olmuştur¹⁰⁸.

Mevâlînin fey'den de istifade etmek istemesine Araplar karşı çıkmışlardır. Bu yüzdendir ki, Muhtar b. Ebî Ubeyd'in, Mevâlîyi fey'e ortak etmek istemesi, onların kendisine katılımın artmasını sağlamıştır¹⁰⁹.

Kısacası, Emevî tarihinin sonuna kadar siyâsî, askerî ve idarî otoriteyi ellerinde tutanlar hep Araplar olmuşlardır. İslam, Arap-Mevâlî gibi bir ayrımı kabul etmezken, Emevîler döneminde Mevâlînin bazı haklardan Araplar kadar faydalanmadığı görülmektedir. İster istemez bu da, Mevâlînin devlet aleyhine girilen isyanlara katılmalarını sağlamıştır¹¹⁰ Mevâlînin isyanlarla ilişkisi konusunda Dürî'nin yorumu ilginçtir. Dürî, Mevâlînin sayılarının artması sonucu, hilafet ve devlet anlayışı çerçevesinde ortaya çıkan hiziplere katıldıklarını, bu hiziplerin liderliğinin de Araplar tarafından yapıldığını belirtir. Ayrıca Doğuda Mevâlînin kendi bayrakları altında veya kendi inisiyatifleriyle giriştikleri önemli bir ayaklanmanın olmadığını, hiziplere katılmanın sebebinin de, hiziplerin istekleri ile Mevâlînin isteklerinin özdeş olmasını göstermektedir. Örnek olarak da Berberîlerin, Emevî valilerinden eşit muamele görmemeleri sonucu halifelîğin dahi herkesin sahip olacağı düşüncesinden hareketle mutlak eşitliği savunan Hâricîlere katılmalarını vermektedir¹¹¹. Dürî, buradan hareketle Emevî idaresi tarafından özellikle Irak ve Horasan bölgesindeki Mevâlînin ezildiği görüşünü benimsemediği gibi, vergi artırma siyasetinin de bulunmadığını belirtir.

99 Lumeylim, s. 45-60.

100 Ibâdî, s. 15; Mâcid, III, 327; Nevin A.Mustafa, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Muhalefet**, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990, s. 224.

101 Wellhausen, s. 134-138; Dürî, **İktisat Tarihi**, s 49

102 Gerlof, s. 19

103 Gerlof, s. 20. Geniş bil.için s.19-27.

104 Mikdâd, s. 231; Robert Mantran, **İslam'ın Yayılış Tarihi**, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, s.194

105 Wellhausen, s. 236.

106 Takkûş, s. 198; Sa'dî Ebû Cîb, **Mervan b. Muhammed ve Esbâbü Sükûtu'd-Devleti'l-Ümeviyye**, Dımaşk 1982, s. 136.

107 Mikdâd, s. 237; Demircan, **Mevâlî-Arap ilişkisi**, s. 136-137.

108 Mikdâd, s. 237; Ibâdî, s. 15; Kennedy, s. 96; G. Levi Della, "Umayyads", **EI**, (New Edition) Leiden 1987, VIII, I.

109 Gerlof, s. 27-28; M.Ziyâuddin Rayyıs, **İslam'da Siyâsî Düşünce Tarihi**, çev. İbrahim Sarmış, İstanbul 1995, s. 70.

110 H.İbrahim, II, 250; Useymetu'l-Azm, **el-Müctemu' fi'l-Asri'l-Ümevî**, Beyrut 1996, s. 37-42; İsmet Kayaoğlu, **İslam Kurumları Tarihi**, Ankara 1980, s. 48-49.

111 Dürî, **İktisat Tarihi**, s. 64-65.

Mevâlinin, Arapların liderliğindeki isyanlara katılışının, devletin böyle bir siyasetinden öte, eyaletlerdeki yöneticilerle vergi toplayıcılarının, özellikle Dihkânların, bazen vergi toplama metotlarındaki uygulamalardan kaynaklandığını zikreder¹¹². Ancak hemen arkasından “Verginin şer’i dirhemden daha ağır dirhemlerle alınması, devletin mahsullerdeki payının depolanma ve taşınma ücreti gibi ilave vergilerin, para bozdurma ve değiştirme ücreti adı altında bazı vergilerin alınması, ekilsin veya ekilmesin toprağa verginin yüklenmesi, hatta köylüler üzerine bazen angarya yüklenmesi bu kötü uygulamalar arasında yer alır” diyerek¹¹³ kendi kendini nakzetmektedir.

Mevâlî, bazı çağdaş Arap araştırmacıların kabul etmemesine rağmen, Emevî Devletinin kendilerine uyguladığı siyasetten hoşnut kalmamış ve hemen hemen bütün isyanlara iştirak etmiştir¹¹⁴. Onların yukarıda da belirttiğimiz gibi, fey’den istifade etmelerini sağlayan Muhtar’ın isyanına, insanları Allah’ın kitabı ve Rasulünün Sünnetine bağlılık, zayıfların hakkını savunma, atıyeleri kesilenlere yeniden atıyye bağlama, hak edenler arasında fey’i adil bir şekilde dağıtma, uzak yerlerdeki savaşçıları memleketlerine geri getirme gibi daha bir çok esas üzerine çağırın Zeyd b. Ali isyanına¹¹⁵, aşağı yukarı aynı esaslar üzerine insanları kendisine katılmaya çağırın Abdullah b. Muaviye ve Hâris b. Süreyc isyanlarına katıldıklarını görmekteyiz. Ayrıca Mevâlinin Hârici isyanlarına ve Emevî devlet adamlarından Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş’as, Yezid b. Mühelleb ve Emevîlerin son dönemlerinde meydana gelen hanedan çekişmelerine katıldıkları malumdur. Emevî Devletini ortadan kaldıran Abbâsî ihtilali, Mevâlinin en etkin rol oynadığı bir harekettir¹¹⁶.

4-Mezhebî İhtilaflar Ve İsyandar

İlk dönem İslam tarihinde ilk mezhebî ayrılıklar ve ihtilaflar, daha Hz. Peygamber’in vefatından sonra meydana gelmiştir. Hz. Peygamber’in hiç bir kimseyi yerine bırakmadan vefatı, hilafet konusunda iki farklı mezhebin meydana gelmesini sağladı. Bunlardan birisi, Ali’nin hilafetini isteyen Ali şiası, diğeri, Osman’ın hilafetini isteyen Osman şiasıdır. Bu iki grup, aynı zaman da İslam öncesi Kureyşin iki büyük kolu olan Hâşimî-Emevî taraftarıydı.

Emevîlerin şâibeli bir şekilde iktidara gelmeleriyle, hilafet konusu başta olmak üzere dört muhalefet grubu oluştu: Bunlar, İmametin Ali ve onun oğullarının hakkı olduğunu iddia eden Şia, iktidar mücadelesi sonucu bölünen Ümeyye oğulları, Tahkim olayından sonra ortaya çıkan Hâricîler ve Emevî Devletini yıkan Abbâsîlerdir¹¹⁷.

Şia, hilafetin nass yoluyla Ali b. Ebi Talib’in olduğunu ileri sürerek Emevîleri asla kabul etmemişlerdir. Bunlar, Emevî tarihi boyunca Hüseyin b. Ali’ye, Zeyd b. Ali’ye, oğlu Yahya b. Zeyd’e ve en son olarak İmam İbrahim’e yapılan muameleyi asla affetmemiş, üstelik te eylemlerini her zamankinden daha faal bir duruma getirmişlerdir. Emevî Devletine karşı kuruluşundan yıkılışına kadar isyanlarda bulunmuş ve devletin zayıflamasına neden olmuşlardır¹¹⁸.

Ümeyye oğulları taraftarı ise, önce Süfyânîlerle Mervânî kolları arasında iktidar mücadelesi yaşandı. Mervânîlerin iktidara gelmesiyle bu sefer de kardeşler veya amca çocukları arasında taht kavgaları başgösterdi ve Emevî Devletinin yıkılışına neden oldu.

Emevîlere karşı olup, onlara karşı başkaldıran gruplardan biri de, Hâricîlerdir. “Demokratlar ya da Cumhûriyetçiler” olarak isimlendirilen¹¹⁹ Hâricîler, hilafetin veraset yolu ile olamayacağını belirterek Emevîlere, tek bir aileye münhasır olamayacağını belirterek de¹²⁰ Şia’ya karşı muhalefet etmişlerdir. Emevîler döneminde

112 Dûrî, **İktisat Tarihi**, s. 65. Ahmed Ulebî ise, Dihkânların bu eylemlerini ve imtiyazlarını korumalarını kabul etmekle beraber Emevî mâlî siyasetinin özellikle İranlılar başta olmak üzere Mevâlîyi mazlum konuma ittiğini ve bunun sonucunda da isyanlara iştirak ettiklerini belirtir. Ahmed Ulebî, s. 132.

113 Dûrî, **İktisat Tarihi**, s. 64-65.

114 Şevki Dayf, s. 10; Mâcid, III, 329-331.

115 Dûrî, **İktisat Tarihi**, s. 67. H.İbrahim ise, Mevâlinin, Ali oğullarına meyletmelerin iki nedene bağlamaktadır: Birincisi, İranlıların da Ali oğulları gibi hilafetin seçim yoluyla değil de, ilâhî hak nazariyesiyle değerlendirmeleri, ikincisi ise, Hüseyin b. Ali’nin, İran Kralı Yezdcird’in kızı şehrbânû ile evlenmesi ve akrabalık bağı kurmasıdır. II, 298-299.

116 Şevki Dayf, s. 10.

117 Takkûş, s. 200.

118 Hitti, I, 434; Ahmet Emin, s. 72-73; Lawrance I Conrad, Marwan II, **Dictionary of the Middle Ages**, New York 1989, VIII, 165; İsmail Yiğit, “Emevîler” **D.İ.A**, s. 95.

119 İbâdî, s. 13; Nevin A. Mustafa, s. 210.

120 Nâşi el-Ekber, **Mesâilü’l-İmâme ve Muktetafât mine’l-Kitabî’l-Evsât fi’l-Makâlât**, thk. Josef Von Ess, Beyrut 1971, s. 68-69; İbâdî, s. 13; Akbulut, “Hâricîliğin Siyâsî Görüşleri”, **A.Ü.İ.F.D.**, Ankara 1989, XXXI, 342; Hamid Dabâşî, **İslam’da Otorite**, çev. Süleyman E. Gündüz, İstanbul 1995, s. 214-215.

bütün gruplar arasında en fazla isyana girişen, özellikle de Emevî Devletinin son dönemlerindeki isyanlarıyla devletin yıkılışını sağlayan, Hâricîler olmuştur¹²¹.

Şia'nın başarısızlıkla gerçekleştirdiği isyan hareketleri, bu sefer Abbâsîlere ders olmuş, onları devleti yıkmak için planlı, örgütlü ve kararlı faaliyetlerin varlığına sürüklemiştir. Öyle ki merkezden uzakta, Horasan'da başlattıkları gizli faaliyetleri sonucu, Emevî Devletinin bulunduğu karışıklıktan da istifade eden Abbâsîler, yaklaşık otuz yıl sonra 129/748-749 yılında Emevîlerle giriştikleri mücadeleyi 132/749-750 yılında devletlerini kurarak noktaladılar¹²². Bu grupların dışında Mu'tezile mezhebinin de Emevî Devletinin yıkılışında payının olduğu söylenmiştir. Eğer bununla, onların Yezid b. Velid'e verdikleri destek kastediliyorsa, devletin zayıflatılmasında payları olduğu doğrudur. Ancak, bununla onların felsefî anlamda, Abbasîlerde olduğu gibi devletin yıkılmasında pay sahibi oldukları belirtiliyorsa, bu doğru değildir. Çünkü onlar, düşünsel planda kemale ancak Abbâsîler döneminde ulaşmışlardır¹²³. Ancak Yezid b. Velid'i iktidara taşıyan ve Velid'in öldürülmesinde ona yardımcı olan Kaderiyye mezhebinin cüz'i de olsa Emevî Devletinin yıkılışında rol aldığını belirtebiliriz. Aynı şekilde Hâris b. Süreyc isyanı¹²⁴ ile şekillenen Mürcie mezhebini de aynı kategoride değerlendirmemiz mümkündür.

Kısacası, özellikle hilafet konusunda başlayan daha sonra farklı etkenlerin de girmesiyle bu grupların bitmek tükenmek bilmeyen isyanları, başta Emevî Devletinin zayıflamasına, sonuçta da yıkılmasına neden oldu¹²⁵. Yusuf el-Işş'ın da isabetli olarak belirttiği gibi, Emevî Devletinin yıkılmasında büyük rolü olan bu ayaklanmaların, getirdiği en büyük zarar, bütün bu isyan ve karışıklıkların yaşandığı bir dönemdeki neslin, psikolojik olarak olaylardan etkilenmiş olması ve o hâlet-i rûhiye içerisinde bulunmasıdır¹²⁶.

5-Bazı Halifelerin Sorumsuz Yaşantıları

Emevî Devletinin yıkılış nedenleri arasında, bazı halifelerin yaşantıları gelmektedir. Daha devletin kuruluşunda Muaviye, oğlu Yezid'e biat almak istediğinde, çoğunluğu sahabilerin oluşturduğu Hicaz halkı, onun yaşantısından dolayı itiraz etmişler, hatta Abdullah b. Hanzale liderliğinde, Yezid b. Muaviye'ye karşı ayaklanmışlardı Çünkü Yezid'in oyun, eğlence ve zevkine düşkün bir hayatı vardı¹²⁷. Yezid b. Abdümelik de ondan farkıydı. Hatta daha ileri giderek Habbâbe adlı cariyesine aşık olmuş, devleti tamamen valilerin idaresine bırakmıştı¹²⁸. Bunların dışında Velid b. Yezid, Yezid b. Velid ve İbrahim b. Velid gibi halifelerin idârî yönden zayıf olmaları, Emevî Devletinin zayıflamasında etken olmuştur¹²⁹. Bu konuda en-Nedvî şunları söylemektedir: “..Üzülerek ifade etmek gerekir ki, bu önemli mevkiin (Halifeliğin) hiç bir hazırlığı olmayan, liyakatsız, daha önceki halifeler gibi sağlam dîni ve ahlâkî

121 Ferruh, s. 199. Hâricîlerin faaliyetleri konusunda geniş bil. için bkz. Adnan Demircan, **Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri**, İstanbul 1996.

122 İbâdî, s. 13; Dürî, **İlk Dönem İslam Tarihi**, s. 129; H.D.Yıldız, “Abbâsîler”, **D.İ.A.**, I, 32.

123 Muhammed Ebû Zehra, **İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi**, çev. Abdülkadir Şener, İstanbul 1983, s. 164.

124 Geniş bil. için bkz. Taberi, VII, 293-342; İbnü'l-Esir, V, 327-328; Şihâbüddîn en-Nüveyrî, **Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb**, thk. Hüseyin Nassâr, Kahire 1983, XXIV, 7-8.

125 Ahmed Ulebî, s. 128.

126 İşş, s.312.

127 H.İbrahim, I,4 32.

128 Taberi, VII, 22-23; H.İbrahim, I, 419; Çağatay, **İslam Tarihi**, Ankara 1993, s. 461. Bu anlamda Mes'ûdî, Emevî devletinin yıkılışı ile ilgili bir sorunun Emevî ileri gelenlerinden birisine sorulduğunda şu cevabı verdiğini belirtir:“..Biz asıl yapmamız gereken halkın durumunu araştırmak ve onlarla ilgilenmeyi bir tarafa bırakıp, zevk ve sefaya daldık, halkımıza zulmettik. Bunun üzerine onlar, adaletimizden ümit kestiler ve bizden kurtulmayı ister hale geldiler. Biz valilerimize güvendik, maalesef onlar, kendi menfaatlerini devletin âlî menfaatlerine tercih ettiler, bize sormadan kendi başlarına işler yaptılar...”Bkz. Mes'ûdî, III, 241; Ahmed Ulebî de İbn Abdırabbih'den buna benzer bir rivayeti aktarmaktadır. Buna göre de Emevîlere devletlerinin neden yıkıldığı sorulduğunda onlar “Biz aramızda ihtilafa düştük, muhaliflerimizde bize karşı birlik içerisinde hareket ettiler” diye cevaplamışlardır. Ahmed Ulebî, s. 129. Yine aynı şekilde Ebû Müslim'e, neden Emevî devlete karşı ayaklandınız? sorusuna, onun cevabı şu şekilde olmuştur: “ Onlar kendilerine güvenen dostlarından uzaklaştılar, kendilerine ülfet besleyen düşmanlarına yakınlaştılar”. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, **el-Besâir ve'z-Zehâir**, thk. İbrahim el-Keylânî, Şam 1964, I, 158. Vakıa olarak bir gerçek olmasına rağmen, böylesi bir rivayeti ihtiyatle karşıladığımızı belirtmek isteriz.

129 Ferruh, s. 196; Ahmet Emin, s. 74; Corci Zeydan, **Medeniyet-i İslamiyye Tarihi**, çev. Zeki Megamiz, İstanbul 1328, I, 75 vd, III, 194; Rahman, s. 155.

terbiyeden mahrum, hatta o devirdeki insanlar kadar bile terbiye alamamış, İslam uğrunda cihad ruhuna sahip olamayan, dîni ve dünyevî meselelerde İslam halifelîğinin sorumluluklarını omuzlayacak ictihad gücünden yoksun kişilerin eline geçmesi, gerçekten insanlık âlemi için büyük bir talihsizlik olmuştur. Halifeler hakkındaki bu hüküm, Ömer b. Abdülaziz hariç, bütün Emevî ve Abbâsî halifeleri için geçerlidir”¹³⁰.

6-Devletin Sınırlarının Genişlemesi

Bir başka neden olarak da, Emevîler döneminde devletin sınırlarının alabildiğince genişlemesi ve bunları kontrol altında tutmanın zorluğu belirtilmektedir¹³¹. Abbâsî ihtilali sorumluları da bunu farketmişler ve hareketi merkezden uzakta Horasan’da gerçekleştirmişlerdir. Aynı şekilde Emevî Devleti son dönemlerinde Endülü’s’te meydana gelen siyâsî olaylara müdahale edememiş, iktidara gelen valileri bazen istemese de kabullenmek zorunda kalmıştır.

Bizce bütün bu nedenlerin altında yatan gerçek neden, Emevî yönetiminin kuruluşundan itibaren köle ile hürü, hâkim ile mahkumu, fakir ile zengini ayırt etmeyen İslâmî normlardan uzaklaşmış olmasıdır. Emevî yönetiminde “her şey devlet için” prensibi hakimdir. Bir başka deyişle, hakim otoritenin, Ümeyye oğullarının maslahatı ve çıkarları sözkonusudur. Vilayetlerde de aynı şey valiler için geçerlidir¹³².

Burada Goldzhier gibi bazı Batılı müsteşrikler, Ömer b. Abdülaziz’in özellikle iktisâdî yönden olmak üzere ıslahat hareketlerini ve siyasetini, Emevî Devletinin yıkılışının bir nedeni olarak görmekteyler¹³³. Ancak bu doğru değildir. Tam tersine Ömer’in siyâsî, mâlî ve diğer yöndeki ıslahatları, Emevî Devletinin ömrünün biraz daha uzamasına yardımcı olmuştur. Fakat Ömer’in reformlarının sonucunda özellikle gelirlerin azalması ve giderlerin artması, hakim otorite ve bundan menfaat sağlamak isteyen kesimin hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur¹³⁴. Bu konuda Gerlof’un yaklaşımı sanırım doğru olsa gerek. Gerlof’a göre “Ömer’in ıslahatlardaki asıl amacı, Mevâlîye eskiden sadece müslüman Arapların istifade ettikleri hakları iade etmektir. Ancak ne var ki Ömer’in bu iyi niyet girişimleri beraberinde yeni bir takım adaletsiz mâlî uygulamalar getirmiştir. Cizyenin kaldırılması, Horasan’da kayıplara uğrayan hazinenin doldurulması için beraberinde daha adaletsiz bir mâlî siyaset güdülmesine neden olmuştur”. Gerlof, Ömer’in bu davranışını yanlış bulmakla birlikte batılı diğer araştırmacıların, Ömer hakkındaki eleştirilerinin de haklı olmadığı kanaatini taşımaktadır. Ona göre “Ömer’in hatası dini taasubtan kaynaklanmaktaydı. Halbuki dönemin icabları, Ömer’in bu tür uygulamalarını terk etmesini gerektiriyordu”¹³⁵. Gerçekten de sistemin temelini, Ömer’in endişe ve şevk duyduğu sistem oluşturmadığı için, böylesi bir sisteme Ömer’in köklü çözümler getirme gayretleri, bir kısım rant çevrelerini günümüzde de olduğu gibi rahatsız etmiştir. Daha Ömer’in vefatından kısa bir zaman geçmeden hemen eski uygulamalara tekrar dönmüşlerdir.

Sonuç olarak Emevî Devletinin yıkılış nedenlerini, kısaca şöyle özetleyebiliriz: Emevî Devletinin, İslami değerlerden uzaklaşması sonucunda kabile asabiyetine bağlı kalması, birbirini takip eden bir çok nedeni beraberinde getirmiştir. Kabile asabiyeti, Arap asabiyetini, bu da Mevâlî üzerine tahakkümü, istibdâdı ve zulmü doğurmuştur. Emevî ailesinin yine iktidar hırsı yüzünden bölünmeleri, devlete karşı olan grupların sürekli isyanlarına, isyanlar da devletin yıkılmasına neden olmuştur¹³⁶. Görüldüğü gibi, devletin yıkılmasını tek bir nedene bağlamak yerine, belirtilen nedenlerin tamamına bağlamak, sanırım daha doğru olacaktır.

¹³⁰ Ebû'l-Hasen en-Nedvî, **Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti** çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1986, s. 217. Halifelerin ve devlet adamlarının kötü örnek olmaları için bkz. s. 217-225.

¹³¹ Ahmet Emin, s.74; Ferruh, s. 196.

¹³² Ali İbrahim Hasan, **en-Nüzümü'l-İslamiyye**, s. 55, 177.

¹³³ Goldzhier, **el-Akîdetü ve's-Şerîatü fi'l-İslam**, Arapçaya çev. Yusuf Musa vd., Kahire 1946; s.48. Von Kremer ve August Müller bu konuda şunları iddia etmektedirler: “..Dini otorite etkisinde bulunan Ömer’in zihni, politik bilgeliğin gerektirdiği anlayıştan tamamen uzaktı. Onun yaptığı her uygulama dini bir niteliğe bürünen devlet sistemini kökünden çökertmeye yaramıştır. Ömer, Muaviye’den sonraki Emevî halifelerinin koyduğu gerçekçi esaslardan yüz çevirmiştir...” İmâduddin Halil, **Ömer b. Abdülaziz Dönemi ve İslam İnkılabı**, çev. Ubeydullah Dalar, İstanbul 1984.

¹³⁴ Mantran, s. 115.

¹³⁵ Gerlof, s. 38-39. Bu konudaki tartışmalar için bkz. İmâduddin Halil, s. 210-220.

¹³⁶ Haydar Ahmed eş-Şihâbî, **Târîhu'l-Emîr Haydar Ahmed eş-Şihâbî min Mevlidi'n-Nebîyyi ilâ Hurûbi's-Salîbiyyîn**, thk. Marun Ra'd vd, by.1993, s. 135.